

Krzysztof Nowicki

ORCID: 0000-0002-9864-6648

PSD Wydziału Prawa Uniwersytetu SWPS w Warszawie

<https://doi.org/10.19195/1733-5779.44.5>

Godność osobowa embrionu a odmowa sprzedaży przez farmaceutę środków antykoncepcji awaryjnej

JEL classification: K00, K38

Słowa kluczowe: antykoncepcja awaryjna, godność osobowa, klauzula sumienia

Keywords: emergency contraception, personal dignity, conscience clause

Abstrakt: Grupa farmaceutów domaga się uregulowania kwestii możliwości stosowania klauzuli sumienia w przypadku odmowy sprzedaży środków zaliczanych do antykoncepcji awaryjnej. W artykule ukazano, że właściwym powodem odmowy sprzedaży środków antykoncepcji awaryjnej powinna być realizacja konstytucyjnej metaaksjologii godności człowieka, a nie aksjologii wolności sumienia. Należy zastosować właściwą implementację dogmatyki prawnej, która ukazuje godność człowieka jako źródło wolności i praw, w tym także wolności sumienia. Godność osobowa, która jest przyrodzona, niezbywalna, nienaruszalna, równa, powszechna i jest fundamentem porządku prawnego, powinna być wystarczającym powodem odmowy sprzedaży przez aptekarza środków zaliczanych do antykoncepcji awaryjnej.

The personal dignity of the embryo as the basis for the pharmacist's refusal to sell emergency contraception

Abstract: A group of pharmacists is calling for regulation of the applicability of the conscience clause when refusing to sell agents classified as emergency contraception. In the article it is shown that the proper reason for refusing to sell emergency contraception agents should be the implementation of the constitutional meta-axiology of human dignity, not the axiology of freedom of conscience. The proper implementation of legal dogmatics, which shows human dignity as a source of freedoms and rights, including freedom of conscience, should be applied. Personal dignity, which is inherent, inalienable, inviolable, equal, universal, and which is the foundation of the legal order, should be a sufficient reason for a pharmacist's refusal to sell means classified as emergency contraception.

Wstęp¹

Farmaceuci² domagają się uregulowań prawnych do korzystania z klauzuli sumienia na wzór rozwiązań, które przysługują lekarzom oraz lekarzom denty stom³. Wśród samych farmaceutów nie ma jednoznacznie określonego stanowiska co do klauzuli sumienia. Z badań prowadzonych na uniwersytetach kształcących przyszłych magistrów farmacji wynika, że tylko mniej niż połowa studentów jest za uregulowaniem tej kwestii odpowiednimi przepisami⁴. Czy może to wynikać z faktu, że reszta widzi, że nie jest to dobre rozwiązanie? Że nie chroni ono wprost prawa człowieka, a daje tylko uspokojenie etycznych dylematów — sumienia aptekarza? Regulacja ta stoi niewątpliwie na straży konstytucyjnego prawa do zapewnienia wolności sumienia farmaceuty⁵. Należy jednak zwrócić uwagę, że aksjologicznie wolność sumienia jest wartością znajdującą się pośród katalogu wartości konstytucyjnych — praw człowieka, które można hierarchizować, uaktualniać itp. Nie jest ona także wartością *primus inter pares*. Każda z wartości, w tym także wolność sumienia, ma metaaksjologiczne ugruntowanie w godności osobowej. Artykuł 30 Konstytucji RP głosi:

Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka (podkreślenie — K.N.) i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych⁶.

Czy więc aptekarze, którzy zobowiązani są do przestrzegania praw człowieka⁷, nie powinni dążyć do wprowadzenia w życie praktyk zmierzających wprost

¹ Niniejszy tekst jest skróconą i przerobioną wersją pracy magisterskiej *Godność osobowa a (bez)użyteczność klauzuli sumienia farmaceuty w przypadku sprzedaży środków emergency contraception*, Poznań 2022, napisanej i obronionej na Wydziale Psychologii i Prawa w Poznaniu Uniwersytetu SWPS pod opieką promotorską dr. hab. Maurycego Zajęckiego.

² Farmaceuta jest pojęciem obszerniejszym treściowo. Obejmuje ono osoby pracujące zarówno w przemyśle farmaceutycznym, jak i w aptekach. W artykule będę używał nazwy „farmaceuta” zamiennie z wyrazem „aptekarz” na określenie osoby pracującej w aptece ogólnodostępnej lub szpitalnej. Farmacja zna lub znała jeszcze kilka określeń nazywających farmaceutę, na przykład prowizor farmacji, pomocnik aptekarski. Zob. W. Łuczak, *Farmacja i prawo*, [w:] *Farmacja społeczna. Podręcznik dla studentów*, red. J. Indulski, Warszawa 1987, s. 16.

³ Art. 39 ustawy z dnia 5 grudnia 1996 roku o zawodach lekarza i lekarza denty stomy (tekst jedn. Dz.U. z 2021 r. poz. 790 z późn. zm.).

⁴ Zob. J. Baranowska *et al.*, *Stanowisko farmaceutów i studentów farmacji wobec klauzuli sumienia*, „Pielęgniarstwo Polskie” 2012, nr 4 (46), s. 188; A. Piecuch, M. Gryka, M. Kozłowska-Wojciechowska, *Attitudes Towards Conscientious Objections Among Community Pharmacists in Poland*, „International Journal of Clinical Pharmacy” 36, 2014, nr 2, s. 312.

⁵ „Każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii”. Art. 53 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 z późn. zm., dalej: Konstytucja RP).

⁶ Art. 30 Konstytucji RP.

⁷ Art. 2 Kodeksu Etyki Aptekarza Rzeczypospolitej Polskiej, https://www.nia.org.pl/wp-content/uploads/2018/05/KodeksEtykiAptekarza_oryginal.pdf (dostęp: 5.03.2023), dalej: Kodeks Etyki Aptekarza.

do ochrony godności osoby ludzkiej, zamiast postulować uchwalenie przepisów normujących klauzulę sumienia? Mogłoby się to stać — po pierwsze — przez zastosowanie właściwej deontologii zawodowej, której celem byłoby ukazanie moralnie słusznych podstaw etyki zawodu, oraz — po drugie — przez przeprowadzenie odpowiedniej interpretacji przepisów Konstytucji RP, a także prawa obowiązującego farmaceutę.

Celem niniejszego tekstu jest pokazanie, jak daleko wyżej wskazana argumentacja jest możliwa do przeprowadzenia *de lege lata*, a gdzie należy postulować *de lege ferenda* zmiany w regulacjach tak, aby ugruntować regulacje dotyczące tytułowej problematyki antykoncepcji awaryjnej w godności osobowej człowieka, która jest metaaksjologicznym fundamentem wszystkich wolności i praw konstytucyjnych.

Deontologia zawodu farmaceuty

Konieczność stosowania deontologii⁸ zawodu farmaceuty wypływa wprost z przepisów prawnych regulujących proces dochodzenia do zawodu oraz wykonywanie go. Mają tu zastosowanie przepisy ustawy z dnia 10 grudnia 2020 roku o zawodzie farmaceuty⁹ oraz ustawy z dnia 19 kwietnia 1991 roku o izbach aptekarskich¹⁰. W pierwszej ze wspomnianych ustaw w rozdziale 2 jest mowa o prawie wykonywania zawodu. Osoba, która ma mieć przyznane prawa wykonywania zawodu, musi w swoim życiu wykazywać:

nienaganną postawę etyczną i swym dotychczasowym zachowaniem dawać rękojmię prawidłowego wykonywania zawodu farmaceuty oraz przestrzegania zasad etyki i deontologii opracowanych przez Krajowy Zjazd Aptekarzy na podstawie art. 37 pkt 1 ustawy z dnia 19 kwietnia 1991 roku o izbach aptekarskich¹¹.

Wspomniany w ustawie Krajowy Zjazd Aptekarzy uchwalił zasady etyki i deontologii zawodu i w ten sposób opracował Kodeks Etyki Aptekarza¹². Do uchwalenia oraz stosowania kodeksu etycznego przez farmaceutów nakłania The International Pharmaceutical Federation (FIP) — międzynarodowa organizacja skupiająca ludzi z szeroko pojętej farmacji, od nauki zawodu aż po jego prakty-

⁸ Deontologia (z greckiego *déon* — obowiązek, powinność, *logos* — słowo, mowa) oznacza naukę o obowiązkach.

⁹ Ustawa z dnia 10 grudnia 2020 roku o zawodzie farmaceuty (tekst jedn. Dz.U. z 2022 r. poz. 184 z późn. zm., dalej: ustawa o zawodzie farmaceuty).

¹⁰ Ustawa z dnia 19 kwietnia 1991 roku o izbach aptekarskich (tekst jedn. Dz.U. z 2021 r. poz. 1850 z późn. zm., dalej: ustawa o izbach aptekarskich).

¹¹ Art. 13 pkt 1 ppkt 4 ustawy o zawodzie farmaceuty.

¹² Uchwała NrVI/25/2012VI Krajowego Zjazdu Aptekarzy z dnia 22 stycznia 2012 roku w sprawie przyjęcia Kodeksu Etyki Aptekarza Rzeczypospolitej Polskiej, <http://www.nia.org.pl/kodeks-etyki/> (dostęp: 5.03.2023). Oryginalna i pełna treść Kodeksu jest dostępna pod adresem: https://www.nia.org.pl/wp-content/uploads/2018/05/KodeksEtykiAptekarza_oryginal.pdf (dostęp: 5.03.2023).

kowanie¹³. FIP zauważa, że osoby wykonujące zawód farmaceuty przejawiają chęć przestrzegania etyki i deontologii zawodu, oraz rekomenduje tworzenie kodeksów¹⁴. Zasady te wpajane są już adeptom farmacji podczas przygotowywania ich do uzyskania właściwego dyplomu potwierdzającego uzyskane kwalifikacje¹⁵. Studenci mają znać i rozumieć etykę oraz deontologię zawodu. Ponadto w załączniku nr 3 rozporządzenia właściwego ministerstwa w sprawie standardów kształcenia jest jasno określone, że powinni oni stosować się do zasad deontologii zawodowej, jak również do zapisów Kodeksu Etyki Aptekarza¹⁶. Na podstawie wytycznych z Ministerstwa Edukacji i Nauki uczelnie, przygotowując programy studiów, wpisują do nich przedmiot etyka zawodu. Podczas trwania tego modułu adept farmacji poznaje najpierw pojęcia etyki, deontologii zawodu oraz zapisy Kodeksu Etyki Aptekarza, a następnie uczy się stosowania właściwych postaw etycznych w praktyce wykonywania zawodu¹⁷.

Widać — w warstwie deklaratywnej — dużą wagę przykładaną do kształtowania właściwych postaw etycznych i deontologicznych u każdego z aptekarzy. Na straży przestrzegania tych zasad stoją Naczelna Izba Aptekarska oraz okręgowe izby aptekarskie. Ich zadania wypływają z ustawy o izbach aptekarskich i są nimi kodyfikowanie, krzewienie i strzeżenie zasad etyki i deontologii¹⁸, z możliwością postawienia farmaceuty przed sądem aptekarskim¹⁹ za nieprzestrzeganie tych zasad.

Antykoncepcja awaryjna

„Antykoncepcja awaryjna odnosi się do metod antykoncepcji, które mogą być stosowane w celu zapobiegania ciąży po stosunku płciowym. [...] są one tym sku-

¹³ „The International Pharmaceutical Federation (FIP) is the global body representing pharmacy, pharmaceutical sciences and pharmaceutical education. Through our 146 national organizations, academic institutional members and individual members, we represent over four million pharmacists, pharmaceutical scientists and pharmaceutical educators around the world”, <https://www.fip.org/about> (dostęp: 5.03.2023).

¹⁴ Zob. The International Pharmaceutical Federation, *FIP Statement of professional standards. Codes of ethics for pharmacists*, <https://www.fip.org/file/1586> (dostęp: 5.03.2023).

¹⁵ Kwestię potwierdzenia kwalifikacji do wykonywania zawodu regulują art. 5 i art. 6 ustawy o zawodzie farmaceuty.

¹⁶ Zob. Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 26 lipca 2019 roku w sprawie standardów kształcenia przygotowującego do wykonywania zawodu lekarza, lekarza denty, farmaceuty, pielęgniarki, położnej, diagnosty laboratoryjnego, fizjoterapeuty i ratownika medycznego (tekst jedn. Dz.U. z 2021 r. poz. 755 z późn. zm.).

¹⁷ Zob. przykładowy program studiów farmacji realizowany na wybranej przez mnie losowo uczelni: Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu na Wydziale Farmaceutycznym Collegium Medicum w Bydgoszczy, *Program studiów farmacja*, <https://www.wf.cm.umk.pl/panel/wp-content/uploads/Farmacja-20192020.pdf> (dostęp: 5.03.2023).

¹⁸ Zob. art. 7 pkt 1 ppkt 1 ustawy o izbach aptekarskich.

¹⁹ Art. 21 pkt 1 oraz art. 45 ustawy o izbach aptekarskich.

teczniejsze, im wcześniej zostaną zastosowane po stosunku płciowym” (tłum. — K.N.)²⁰. Metody antykoncepcji awaryjnej dzielimy ze względu na środki w nich zastosowane na środki farmakologicznego zastosowania oraz środki mechanicznego zastosowania. Środkami farmakologicznymi są tabletki zawierające substancje czynne: lewonorgestrel, octan uliprystalu oraz mifepriston²¹. Z kolei do środków mechanicznych zaliczymy wkładki wewnątrzmaciczne z miedzią²². Działaniem charakteryzującym antykoncepcję postkoitalną farmakologiczną jest podawanie tabletki z właściwym środkiem czynnym. Substancja czynna powoduje zamierzony skutek za sprawą właściwości, którymi się cechuje. Antykoncepcja awaryjna charakteryzuje się zamierzonym wpływem na bardzo wrażliwą na środki hormonalne błonę śluzową macicy polegającym na uniemożliwieniu zagnieżdżenia się zarodka²³. Analiza dokumentów European Medicines Agency²⁴ z procesu rejestracji jednego z produktów leczniczych (ellaOne) zaliczanych do antykoncepcji awaryjnej jasno ukazuje jego wpływ na endometrium — uniemożliwienie implantacji zarodka²⁵. Literatura medyczna i farmakologiczna zna wiele różnych badań naukowych na temat działania antyimplantacyjnego substancji czynnej — uliprystalu²⁶. Należy zaznaczyć wyraźnie, że zanim środek zaliczony do antykoncepcji awaryjnej zostanie dopuszczony do sprzedaży w Polsce, musi zostać oficjalnie zarejestrowany. Rejestr Produktów Leczniczych (RPL) prowa-

²⁰ „Emergency contraception refers to methods of contraception that can be used to prevent pregnancy after sexual intercourse. These are recommended for use within 5 days but are more effective the sooner they are used after the act of intercourse”, World Health Organization, *Emergency Contraception*, 9 listopada 2021 roku, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/emergency-contraception> (dostęp: 5.03.2023).

²¹ Żaden produkt leczniczy zawierający w swoim składzie mifepriston nie jest aktualnie dopuszczony do obrotu w Polsce.

²² Zob. *ibidem*: „The 4 methods of emergency contraception are: ECPs containing UPA, ECPs containing LNG, combined oral contraceptive pills, copper-bearing intrauterine devices”; oraz „there are four types of EC methods available in Europe: Levonorgestrel-only EC pills (LNG ECPs), EC pills containing ulipristal acetate (UPA ECPs), EC pills containing mifepristone, Copper intrauterine devices (IUDs)”, European Consortium for Emergency Contraception, *What is Emergency Contraception?*, <https://www.ec-ec.org/emergency-contraception-in-europe/what-is-emergency-contraception/> (dostęp: 5.03.2023).

²³ Zob. L. Pawelczyk, B. Banaszewska, *Regulacja urodzeń*, [w:] *Położnictwo i ginekologia*, t. 2. *Ginekologia*, red. G.H. Bręborowicz, Warszawa 2010, s. 955.

²⁴ European Medicines Agency, *Who we are*, <https://www.ema.europa.eu/en/about-us/who-we-are> (dostęp: 5.03.2023).

²⁵ „ability to delay maturation of the endometrium likely resulting in prevention of implantation”, European Medicines Agency Evaluation of Medicines for Human Use, *CHMP ASSESSMENT REPORT FOR Ellaone. International Nonproprietary Name: ulipristal acetate. Procedure No. EMEA/H/C/001027*, https://www.ema.europa.eu/en/documents/assessment-report/ellaone-epar-public-assessment-report_en.pdf (dostęp: 5.03.2023).

²⁶ Zob. DrugBank, *Ulipristal*, <https://go.drugbank.com/drugs/DB08867> (dostęp: 5.03.2023).

dzony jest przez Urząd Rejestracji Produktów Leczniczych²⁷. Dopiero po tym, jak dany produkt przejdzie przez proces rejestracji produktów leczniczych i finalnie znajdzie się na liście RPL, może być on sprzedawany w aptece²⁸.

Z kolei do mechanicznych środków antykoncepcji awaryjnej zalicza się wkładkę wewnątrzmaciczną z miedzią. Jej działanie, tak samo jak środków farmakologicznych, ma wpływ na endometrium — zapobiega implantacji zarodka w macicy²⁹.

Godność osobowa

Godność osobowa jest metaaksjologią wszystkich wartości konstytucyjnych, w tym wolności sumienia. W nauce prawa jest pojęciem *par excellence* pryncypialnym, uważana za podstawową wartość na poziomie krajowym i międzynarodowym³⁰. Nie ma jednej słusznej i ogólnie obowiązującej definicji godności.

Próby zdefiniowania czy chociażby dookreślenia terminu „godność” z góry skazane są na niepowodzenie, co wiąże się zarówno z odmiennym spojrzeniem na problem godności przez różne szkoły filozoficzne, jak również z używaniem tego terminu w różnorodnych kontekstach³¹.

Jednak gdy wydzielimy z treści terminu godność jego *essentialia*, to ujawni nam się jej właściwe pojęcie. Aby to zrobić, należy wpiерw skorzystać z dorobku filozofów, gdyż filozofia w sposób najbardziej właściwy — ze względu na odpowiedni aparat pojęciowy — pozwala opisać rzeczy, które na pierwszy rzut oka wydają się nieuchwytnie. Dopiero posłużenie się językiem filozoficznym da nam możliwość prawnego ujęcia godności osobowej. Podstawę myślenia o człowieku w kategoriach innych niż bycie elementem fauny stworzył Arystoteles. Określenie osoby ludzkiej jako „*animal rationale*”³² stało się początkiem definicyjnym określania człowieka jako bytu obdarzonego rozumem. Mógł on z pomocą rozumnej

²⁷ Zob. art. 28 ustawy prawo farmaceutyczne. Więcej o rejestrze można przeczytać w: M. Świerczyński, *Obrót produktami leczniczymi oraz wymagania dotyczące podmiotów prowadzących obrót*, [w:] *Prawo farmaceutyczne*, red. M. Świerczyński, M. Krekora, E. Traple, Warszawa 2020, s. 190–191.

²⁸ Należy wyjaśnić, że pominąłem kwestię godności osobowej — która może być przedmiotem osobnych badań filozoficzno-prawnych — na etapie rejestracji leków. Pojawia się zauważalny, niewyjaśniony problem możliwego naruszenia godności osobowej na tym etapie. Organ rejestrujący nie bierze pod uwagę tego problemu filozoficzno-prawnego, traktując go *in abstracto*, zrzucając jednocześnie na farmaceutę *in concreto* moralno-prawny osąd i działanie.

²⁹ Zob. M. Prusak, *Sprzeciw sumienia farmaceutów. Aspekty etyczne, teologiczne i prawne*, Kraków 2015, s. 206–207.

³⁰ „Dignity is generally regarded today as a fundamental value cross legal systems at both the international and national levels”. M. Piechowiak, *Plato’s Conception of Justice and the Question of Human Dignity*, Berlin 2019, s. 17.

³¹ M. Borski, *Godność człowieka jako wartość uniwersalna*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2014, nr 3, s. 8.

³² „Człowiek jest to zwierzę rozumne”. Arystoteles, *Polityka*, 1252b–1253a, przeł. L. Piotrowicz, Warszawa 1964.

natury oceniać rzeczywistość, wyrażać siebie itp.³³ Kluczowym dopełnieniem arystotelesowskiej rozumności mającym na celu stworzenie klasycznej definicji człowieka było dodanie do niej indywidualności substancji. Zrobił to Boecjusz, ukuwając klasyczną definicję człowieka. W myśl jego antropologii filozoficznej „*persona est rationabilis naturae individua substantia*”³⁴. Widzimy więc, że osobę charakteryzują jej indywidualność substancjalna oraz rozumna natura. Tomasz z Akwinu, kontynuując boecjuszowskie pojęcie człowieka jako indywidualnej substancji mającej rozumną naturę³⁵, dodaje do niej godność, z której czyni wyraz osoby. „*Hoc nomen persona significat substantiam particularem, prout subjicitur proprietati quae sonat dignitatem*”³⁶. Według Akwinaty tym, co konstytuuje indywidualną substancję rozumną jako osobę, jest godność. Tylko i wyłącznie ona stanowi o tym, że jest się osobą. Bez niej nie można mówić o osobie. Nazwać kogoś osobą znaczy tyle, co ukazać, że ma godność. Ona nie istnieje bez osoby, tak samo jak osoba nie istnieje bez niej. Ponadto istnieje ona jedynie jako byt sam dla siebie — autonomicznie. Istnieje jako początek i cel, sam w sobie i dla siebie³⁷. Tomasz z Akwinu ukazuje nam kluczowy charakter tego istnienia — jest ono indywidualne oraz jednostkowe³⁸. Nie ma dwóch takich samych egzemplarzy, jest tylko oryginał i nie ma kopii. Bycie osobą jest wyrazem istnienia na sposób doskonały — o tej doskonałości świadczy godność³⁹. W myśl przytoczonej powyżej antropologii filozoficznej bycie człowieka opiera się na godności, która jest celem samym w sobie. Immanuel Kant pisał: „W państwie celów wszystko ma albo jakąś cenę albo godność. To, co ma cenę, można zastąpić także przez coś innego, jak jego równoważnik, co zaś wszelką cenę przewyższa, a więc nie do-

³³ Zob. *ibidem*, 1252b–1253a.

³⁴ „Osoba to indywidualna substancja natury rozumnej”. Boecjusz, *Księga o osobie i dwóch naturach przeciwko Eutychesowi i Nestoriuszowi do Jana, Diakona Kościoła Rzymskiego*, [w:] *idem, O pociechach filozofii ksiąg pięciorgo oraz traktaty teologiczne*, przeł. T. Joachimowski, Poznań 1926, s. 227; J.P. Migne, *Patrologia Latina, cursus completus: Boetii, Liber de persona et duabus naturis*, t. 64, kol. 1338D–1354D.

³⁵ Więcej o wpływie Arystotelesa i Boecjusza na antropologię filozoficzną Doktora Anielskiego zob. J. Grzybowski, *Dusza i ciało — klasyczny wykład Tomasza z Akwinu i jego antropologiczne konsekwencje*, <https://teologiapolityczna.pl/jacek-grzybowski-tomasz-cialo> (dostęp: 12.06.2022).

³⁶ „Nazwa {osoba} oznacza jednostkową substancję, ze względu na to, że jest podmiotem właściwości, którą zwie się godnością”, Tomasz z Akwinu, *In I Sent.*, d 23, q. 1, a. 1 co.

³⁷ Zob. Tomasz z Akwinu, *Summa Theologiae*, 2-2, q. 64, a. 2, ad 3.

³⁸ „*Sed adhuc quodam specialiori et perfectiori modo invenitur particulare et individuum in substantiis rationalibus, quae habent dominium sui actus; et non solum aguntur, sicut alia, sed per se agunt. Actiones autem in singularibus sunt. Et ideo inter caeteras substantias, quoddam speciale nomen habent singularis rationalis naturae; et hoc nomen est {persona}*”. *Ibidem*, 1, q. 29, a. 1 co.

³⁹ Zob. M. Piechowiak, *Tomasza z Akwinu egzystencjalna koncepcja osoby i jej godności. Komentarz do Summy teologii, część I, kwestia 29, artykuł 1*, [w:] *Szkice o godności człowieka*, red. M. Piechowiak, T. Turowski, Zielona Góra 2012, s. 35–47.

puszcza żadnego równoważnika, posiada godność⁴⁰. Widać więc, że godność nie pozwala na reifikację osoby — mowa tu o zakazie aktu depersonifikacji. Wynika on z braku substytutu dla bytu mającego godność — jest on niezastępowalny. Przez to człowiek staje się podmiotem, który staje się celem systemu prawa⁴¹ oraz podmiotem oceny moralnej⁴².

Systemy prawa międzynarodowego oraz krajowego zawierają normy prawne, które mają swoje uzasadnienie w godności osobowej człowieka⁴³. Prawo międzynarodowe zna szereg dokumentów prawnych zawierających w swojej treści odniesienia do godności osobowej. Wyraz wprowadzenia do kanonu prawa międzynarodowego pojęcia godności stanowi Powszechna deklaracja praw człowieka, która uznaje istnienie przyrodzonej godności i przyrodzonych praw jako podstawy wolności, sprawiedliwości i pokoju na świecie. Preambuła uzasadnia wprowadzenie do porządku prawa międzynarodowego zapisów tej deklaracji przyrodzoną godnością człowieka⁴⁴. Faktem o znaczeniu fundamentalnym jest uznawanie przez Organizację Narodów Zjednoczonych istnienia przyrodzonej godności, która stanowi podstawę metaaksjologiczną deklaracji⁴⁵. Identyczną sytuację uznającą godność za metawartość wyraża preambuła Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych:

uznanie przyrodzonej godności oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich członków wspólnoty ludzkiej stanowi podstawę wolności, sprawiedliwości i pokoju na świecie, uznając, że prawa te wynikają z przyrodzonej godności osoby ludzkiej (podkreślenie — K.N.)⁴⁶.

W Karcie praw podstawowych Unii Europejskiej na sposób dogmatu została określona godność jak coś nienaruszalnego i przypisanego każdej osobie⁴⁷. Preambuła dokumentu wręcz określa powszechną wartość godności ludzkiej jako fundamentu, na którym zbudowana jest Unia Europejska⁴⁸. W Karcie oraz późniejszym orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości Wspólnoty Europejskiej wyraża się ona

⁴⁰ I. Kant, *Uzasadnienie metafizyki moralności*, przeł. M. Wartenberg, Warszawa 1971, s. 70.

⁴¹ Zob. *ibidem*, s. 69–75.

⁴² Zob. I. Kant, *Krytyka praktycznego rozumu*, przeł. J. Gałęcki, Warszawa 1984, s. 143–145.

⁴³ Zob. W. Osiatyński, *Prawa człowieka — uniwersalizm i różnorodność*, „Państwo i Prawo” 2013, nr 11, s. 107–120.

⁴⁴ Zob. Preambuła Powszechnej deklaracji praw człowieka uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych dnia 10 grudnia 1948 roku, https://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf (dostęp: 5.03.2023).

⁴⁵ Zob. J. Kondratiewa-Bryzik, *Początek prawnej ochrony życia ludzkiego w świetle standardów międzynarodowych*, Warszawa 2009, s. 46–48.

⁴⁶ Preambuła Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych z dnia 16 grudnia 1966 roku, otwartego do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 roku (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167).

⁴⁷ Zob. art. 1 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej (Dz.U. UE. C. z 2007 r. Nr 303, s. 1 z późn. zm.).

⁴⁸ Zob. Preambuła Karty praw podstawowych UE.

jako metaaksjologia praw człowieka⁴⁹. W zapisach powyżej przytoczonych dokumentów prawa międzynarodowego widzimy godność wpisaną do porządków prawa jako metawartość stanowiącą fundament tych systemów. Jest ona przyrodzona, nie można jej podzielić, wartość jej jest powszechna i należy jej się ochrona przez systemy prawa międzynarodowego. Ponadto umiejscowienie jej w preambule dokumentu stanowi o jej wartości jako o źródle prawodawczym aktów prawa międzynarodowego.

W Konstytucji RP godność pojawia się kilkakrotnie w różnym znaczeniu treściowym, kontekście, odniesieniu itp. — mamy między innymi godność przypisaną do urzędu, pełnionej funkcji, ale też godność, która jest źródłem wolności i praw człowieka⁵⁰. Preambuła najwyższego polskiego aktu prawnego oraz art. 30 przypisują godność tylko i wyłącznie człowiekowi, nadając mu jednocześnie wymiar przyrodzony i konstytutywny osoby⁵¹. Godność stanowi metaaksjologię porządku prawnego. Z niej wypływa i na niej oparty jest katalog praw człowieka — co więcej, na niej oparty jest i z niej wypływa również system ochrony tych praw⁵². Przymiotami godności osobowej są przyrodzoność, niezbywalność i nienujarzalność. Nie można się jej zrzec, porzucić jej, ograniczyć, zawiesić, znieść. Jest ona równa dla wszystkich jednostek, bez względu na indywidualne cechy⁵³. Nie można wobec niej zastosować zasady proporcjonalności. Żadne inne pojęcie czy prawo nie jest jej równe. Nie można o niej powiedzieć, że jest *primus inter pares*, gdyż zakłada się wtedy istnienie czegoś równego definicyjnie⁵⁴.

Próżno szukać w Konstytucji lub w wyrokach Trybunału Konstytucyjnego definicji godności. Do dziś nie została ona przypisana konkretnej doktrynie czy antropologii filozoficznej. Można jedynie pokusić się o nakreślenie pewnych istotnych dla niej przymiotów. Trybunał zdaje się bardzo powściągliwy w precyzowaniu treści godności. Daje jednak jasno do zrozumienia, że być człowiekiem

⁴⁹ Zob. R. Stefanicki, *Koncepcja ochrony godności człowieka w świetle wybranego orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości WE*, „Polskie Prawo Publiczne” 2009, nr 5, s. 6.

⁵⁰ Zob. M. Piechowiak, *Wielość godności. O różnych znaczeniach słowa godność*, wykład wygłoszony przez prof. Marka Piechowiaka w ramach cyklu „Zrozumieć godność” w Centrum Badań Zaawansowanych — Człowiek i Społeczeństwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, <http://cbz.amu.edu.pl/seminaria-prof.-marka-piechowiaka-cbz-uam.html> (dostęp: 5.03.2023).

⁵¹ K. Complak, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. M. Haczkowska *et al.*, Warszawa 2014, art. 30, <https://sip.lex.pl/#/commentary/587599013/396453?tocHit=1> (dostęp: 5.03.2023).

⁵² Zob. W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, wyd. 7, Warszawa 2013, s. 43.

⁵³ Zob. L. Garlicki, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. L. Garlicki, M. Zubik, t. 2, wyd. 2, Warszawa 2016, art. 30; *idem*, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2018, s. 107–110.

⁵⁴ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 5 marca 2003 roku, K 7/01, OTK-A 2003, nr 3, poz. 19.

to znaczy mieć godność — jestem człowiekiem, ponieważ mam godność, mam godność, ponieważ jestem człowiekiem. Trybunał zwraca uwagę na jej transcendentny, ontologiczny oraz metaaksjologiczny wymiar. Godność otrzymuje każdy człowiek w równej mierze. Nie ma w tym jego zasługi. Nie może odmówić jej przyjęcia, gdyż jest ona wrodzona. Nie może się jej pozbyć, stracić jej, gdyż stanowi ona o jego ontyczności. Przymus tworzenia prawa zgodnego z godnością człowieka wynika z tego, że jest ona fundamentem metaaksjologicznym prawa konstytucyjnego⁵⁵.

Konkluzje

Godność osobową można definitywnie uznać za metaaksjologiczną podstawę porządku prawnego. Jest ona źródłem wolności i praw jednostek. Fundamentalny wyraz godności jawi się wręcz jako coś dogmatycznego w prawie. Jediną niepewnością jest jej zakres treściowy⁵⁶. Jednak nawet tę niepewność — co do treści — można byłoby usunąć, gdyby człowiek uznał godność osobową za wartość pierwszą. Wtedy nie trzeba byłoby się zastanawiać nad jej byciem czy też treścią jej definicji. Byłaby ona czymś oczywistym i niezaprzeczalnym oraz treściowo dopełnionym⁵⁷. We współczesnych ujęciach ontologii prawa oraz jego teorii można, co prawda, zauważyć, że godność stanowi podstawę praw człowieka, jednak nie ma ona wyrazu niepodważanego przez filozofów czy też teoretyków i dogmatyków prawa, dla których nie jest ona *par excellence* metaaksjologiczną podstawą bycia człowieka w świecie. Przykładem może być chociażby pogląd Jeremy'ego Waldrona mówiący, że godność jest jakimś historycznie uwarunkowanym wynalazkiem (*invention*), rodzajem statutu reprezentującego osobę i jej przeznaczenia w świetle prawa⁵⁸.

W tekście starałem się pokazać, że godność człowieka nadaje mu podmiotowość, to znaczy wyklucza *ex definitione* jego reifikację. Definitywnie człowiek jako podmiot jest łączony nierozzerwalnie z godnością osobową. Jediną możliwą wątpliwość stanowi sprecyzowanie, od którego momentu stawania się bytem możemy mówić o podmiotowości człowieka, a co za tym idzie — o posiadaniu przez niego godności osobowej. W tej kwestii nie ma jednoznacznie określonego punktu krytycznego. Mamy jednak do czynienia z sytuacjami stanowiącymi pró-

⁵⁵ Zob. wyroki TK: z dnia 22 października 2020 roku, K 1/20, OTK-A 2021, nr 1.; z dnia 5 marca 2003 roku, K 7/01, OTK-A 2003, nr 3, poz. 19; z dnia 4 kwietnia 2001 roku, K 11/00, OTK 2001, nr 3, poz. 54; z dnia 30 września 2008 roku, K 44/07, OTK-A 2008, nr 7, poz. 126; z dnia 23 marca 1999 roku, K 2/98, OTK 1999, nr 3, poz. 38; z dnia 29 kwietnia 2003 roku, SK 24/02, OTK-A 2003, nr 4, poz. 33; z dnia 1 czerwca 1999 roku, SK 20/98, OTK 1999, nr 5, poz. 93.

⁵⁶ Zob. E. Picker, *Godność człowieka a życie ludzkie. Rozbrat dwóch fundamentalnych wartości jako wyraz narastającej relatywizacji człowieka*, przeł. J. Merecki, Warszawa 2007, s. 6.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 181–183.

⁵⁸ Zob. J. Waldron, *Dignity, Rank, and Rights*, New York-Oxford 2012.

bę dookreślenia tej granicy. Trybunał Konstytucyjny w swoich wyrokach jasno określa, że nie możemy różnicować bycia człowieka — czyli posiadania przez niego godności osobowej — w zależności od etapu jego rozwoju biologicznego na tym świecie. Nawet w fazie prenatalnej nie może być ono różnicowane. „Brak jest bowiem dostatecznie precyzyjnych i uzasadnionych kryteriów pozwalających na dokonanie takiego zróżnicowania w zależności od fazy rozwojowej ludzkiego życia”⁵⁹. Przyglądając się bliżej fazie prenatalnej, w której znajduje się człowiek występujący jako embrión⁶⁰, można postawić pytanie: czy możemy już na tym etapie mówić o osobie, a co za tym idzie — o podmiocie wolności i praw, bycie mającym godność osobową? Dopiero odpowiedź na to pytanie pozwoli nam określić punkt krytyczny dla naszych rozważań.

Odpowiedzi mogą być różne: embrión jest, nie jest, być może jest osobą⁶¹. Niestety nawet nauki biologiczne, które jak najbardziej stanowią właściwe pole do odpowiedzi na to pytanie, zawodzą. Można pokusić się o stwierdzenie, że sama biologia nie ma na celu formułowania dogmatów o początkach życia, a jedynie stymuluje i za każdym razem na nowo wywołuje dyskurs na temat tak fundamentalnego pytania dla wielu dziedzin nauki⁶². Reperkusje wywołane odpowiedzią na to pytanie mogą być przemożne dla wielu dziedzin nauki — w tym nauk prawnych.

Ośmielę się zaproponować odpowiedź na postawione pytanie, opierając się na zasadzie *in dubio pro dignitate*. Wobec tak kluczowego wyboru człowiek jest zmuszony w razie wątpliwości zawsze stanąć po stronie życia — czyli uznać, że embrión jest osobą. Sam ustawodawca nie odpowiada na pytanie o początek godności — co więcej, stopniuje ochronę życia ludzkiego na różnych etapach jego rozwoju biologicznego. Ale czy takie działanie predestynuje nas do tego, aby samą godność różnicować, stopniować, udzielać niepełnej godności człowiekowi w zależności od fazy jego rozwoju? Dać embriónowi jakąś część godności, a po urodzeniu pełnię godności? Powyższe rozważania filozoficzno-prawne ukazują jasno, że godność jest czymś przyrodzonym, niezbywalnym, niepodzielnym, równym każdemu człowiekowi. Deontologia zawodu farmaceuty winna być oparta na właściwej podstawie metaaksjologicznej. Podstawą etyki i deontologii zawodowej winna być godność każdego człowieka stosowana jako wyznacznik dla podejmowania decyzji. Nie godzi się więc sprzedawać środków antykoncepcji awaryjnej nie przez to, że farmaceuta chce skorzystać z wolności sumienia, ale przez to, że środki te naruszają godność człowieka na etapie embrionalnym. Egzekwujemy wówczas rea-

⁵⁹ Wyrok TK z dnia 28 maja 1997 roku, K 26/96, OTK 1997, nr 2, poz. 19.

⁶⁰ M. Machinek, *Embrión ludzki*, [w:] *Encyklopedia bioetyki. Personalizm chrześcijański*, red. A. Muszala, Radom 2007, s. 167.

⁶¹ Zob. A. Muszala, *Czy embrión ludzki jest osobą ludzką? Pytanie o osobowy status embriónu*, [w:] *Badania nad embriónami ludzkimi w świetle etyki i prawa*, red. E. Podrez, T. Stawecki, P. Smulska, Warszawa 2012, s. 18.

⁶² Zob. W. Załuski, *Pojęcie osoby w świetle osiągnięć nauk biologicznych*, [w:] *Badania nad embriónami ludzkimi...*, s. 75.

lizację metaaksjologii konstytucyjnej, nie zaś aksjologii wolności sumienia, która to wartość ma przecież swoje źródło właśnie w metaawartości, jaką jest godność człowieka. Dlatego staje się tutaj słuszne zastosowanie właściwej implementacji dogmatyki prawnej ukazującej godność jako metaaksjologię konstytucyjną. Na tej bazie można pokusić się o sformułowanie postulatu *de lege ferenda* wpisania do Konstytucji określenia początków bycia człowiekiem, a co za tym idzie — dookreślenia nieokreślonej treści definicji godności człowieka.

Bibliografia

Akty normatywne

- Karta praw podstawowych Unii Europejskiej z dnia 7 grudnia 2000 roku (Dz.U. UE. C. z 2007 r. Nr 303, s. 1 z późn. zm.).
- Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych z dnia 16 grudnia 1966 roku otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 roku (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167).
- Powszechna deklaracja praw człowieka uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych dnia 10 grudnia 1948 roku, https://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 19 kwietnia 1991 roku o izbach aptekarskich (tekst jedn. Dz.U. z 2021 r. poz. 1850 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 6 września 2001 roku Prawo farmaceutyczne (tekst jedn. Dz.U. z 2022 r. poz. 2301).
- Ustawa z dnia 10 grudnia 2020 roku o zawodzie farmaceuty (tekst jedn. Dz.U. z 2022 r. poz. 184 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 26 lipca 2019 roku w sprawie standardów kształcenia przygotowującego do wykonywania zawodu lekarza, lekarza dentystry, farmaceuty, pielęgniarki, położnej, diagnosty laboratoryjnego, fizjoterapeuty i ratownika medycznego (tekst jedn. Dz.U. z 2021 r. poz. 755 z późn. zm.).
- Kodeks Etyki Aptekarza Rzeczypospolitej Polskiej, uchwalony w dniu 22 stycznia 2012 roku na VI Krajowym Zejeździe Aptekarzy, https://www.nia.org.pl/wp-content/uploads/2018/05/Kodeks_EtykiAptekarza_oryginal.pdf.
- Uchwała Nr VI/25/2012VI Krajowego Zjazdu Aptekarzy z dnia 22 stycznia 2012 roku w sprawie przyjęcia Kodeksu Etyki Aptekarza Rzeczypospolitej Polskiej, <http://www.nia.org.pl/kodeks-etyki/>.

Orzecznictwo

- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 28 maja 1997 roku, K 26/96, OTK 1997, nr 2, poz. 19.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 23 marca 1999 roku, K 2/98, OTK 1999, nr 3, poz. 38.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 1 czerwca 1999 roku, SK 20/98, OTK 1999, nr 5, poz. 93.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 4 kwietnia 2001 roku, K 11/00, OTK 2001, nr 3, poz. 54.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 29 kwietnia 2003 roku, SK 24/02, OTK-A 2003, nr 4, poz. 33.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 5 maja 2003 roku, K 7/01, OTK-A 2003, nr 3, poz. 19.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 października 2006 roku, P 10/06, OTK-A 2006, nr 9, poz. 128.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 września 2008 roku, K 44/07, OTK-A 2008, nr 7, poz. 126.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 22 października 2020 roku, K 1/20, OTK-A 2021, nr 1.

Literatura

- Arystoteles, *Polityka*, przeł. L. Piotrowicz, Warszawa 1964.
- Baranowska J. et al., *Stanowisko farmaceutów i studentów farmacji wobec klauzuli sumienia*, „Pielegniarstwo Polskie” 2012, nr 4 (46).
- Boecjusz, *Księga o osobie i dwóch naturach przeciwko Eutychesowi i Nestoriuszowi do Jana, Diakona Kościoła Rzymskiego*, [w:] idem, *O pociechach filozofii ksiąg pięcioro oraz traktaty teologiczne*, przeł. T. Joachimowski, Poznań 1926.
- Borski M., *Godność człowieka jako wartość uniwersalna*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2014, nr 3.
- Garlicki L., [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. L. Garlicki, M. Zubik, t. 2, wyd. 2, Warszawa 2016, art. 30.
- Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2018.
- Kant I., *Krytyka praktycznego rozumu*, przeł. J. Gałęcki, Warszawa 1984.
- Kant I., *Uzasadnienie metafizyki moralności*, przeł. M. Wartenberg, Warszawa 1971.
- Kondratiewa-Bryzik J., *Początek prawnej ochrony życia ludzkiego w świetle standardów międzynarodowych*, Warszawa 2009.
- Łuczak W., *Farmacja i prawo*, [w:] *Farmacja społeczna. Podręcznik dla studentów*, red. J. Indulski, Warszawa 1987.
- Machinek M., *Embrion ludzki*, [w:] *Encyklopedia bioetyki. Personalizm chrześcijański*, red. A. Muszala, Radom 2007.
- Migne J.P., *Patrologia Latina, cursus completus: Boetii, Liber de persona et duabus naturis*, t. 64, kol. 1338D-1354D.
- Muszala A., *Czy embrion ludzki jest osobą ludzką? Pytanie o osobowy status embrionu*, [w:] *Badania nad embrionami ludzkimi w świetle etyki i prawa*, red. E. Podrez, T. Stawecki, P. Smulsa, Warszawa 2012.
- Osiatyński W., *Prawa człowieka — uniwersalizm i różnorodność*, „Państwo i Prawo” 2013, nr 11.
- Pawelczyk L., Banaszewska B., *Regulacja urodzeń*, [w:] *Położnictwo i ginekologia*, t. 2. *Ginekologia*, red. G.H. Bręborowicz, Warszawa 2010.
- Picker E., *Godność człowieka a życie ludzkie. Rozbrat dwóch fundamentalnych wartości jako wyraz narastającej relatywizacji człowieka*, przeł. J. Merecki, Warszawa 2007.
- Piechowiak M., *Plato's Conception of Justice and the Question of Human Dignity*, Berlin 2019.
- Piechowiak M., *Tomasz z Akwinu egzystencjalna koncepcja osoby i jej godności. Komentarz do Summy teologii, część I, kwestia 29, artykuł 1*, [w:] *Szkice o godności człowieka*, red. M. Piechowiak, T. Turowski, Zielona Góra 2012.
- Piecuch A., Gryka M., Kozłowska-Wojciechowska M., *Attitudes Towards Conscientious Objections Among Community Pharmacists in Poland*, „International Journal of Clinical Pharmacy” 36, 2014, nr 2.
- Prusak M., *Sprzeciw sumienia farmaceutów. Aspekty etyczne, teologiczne i prawne*, Kraków 2015.
- Skrzydło W., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, wyd. 7, Warszawa 2013.
- Stefanicki R., *Koncepcja ochrony godności człowieka w świetle wybranego orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości WE*, „Polskie Prawo Publiczne” 2009, nr 5.
- Świerczyński M., *Obrót produktami leczniczymi oraz wymagania dotyczące podmiotów prowadzących obrót*, [w:] *Prawo farmaceutyczne*, red. M. Świerczyński, M. Krekora, E. Traple, Warszawa 2020.

Tomasz z Akwinu, *Scriptum super libros Sententiarium*, <http://www.corpusthomicum.org/snp1022.html#1750>.

Tomasz z Akwinu, *Summa Theologiae*, <https://www.corpusthomicum.org/sth3061.html>.

Waldron J., *Dignity, Rank, and Rights*, New York-Oxford 2012.

Załoski W., *Pojęcie osoby w świetle osiągnięć nauk biologicznych*, [w:] *Badania nad embrionami ludzkimi w świetle etyki i prawa*, red. E. Podrez, T. Stawecki, P. Smulska, Warszawa 2012.

Źródła internetowe

Complak K., [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. M. Haczkowska et al., Warszawa 2014, art. 30, <https://sip.lex.pl/#/commentary/587599013/396453?tocHit=1>.

DrugBank, *Ulipristal*, <https://go.drugbank.com/drugs/DB08867> (dostęp: 05.03.2023).

European Consortium for Emergency Contraception, *What is Emergency Contraception?*, <https://www.ec-ec.org/emergency-contraception-in-europe/what-is-emergency-contraception/>.

European Medicines Agency, *Who we are*, <https://www.ema.europa.eu/en/about-us/who-we-are>.

European Medicines Agency Evaluation of Medicines for Human Use, *CHMP ASSESSMENT REPORT FOR Ellaone. International Nonproprietary Name: ulipristal acetate. Procedure No. EMEA/H/C/001027*, https://www.ema.europa.eu/en/documents/assessment-report/ellaone-epar-public-assessment-report_en.pdf.

Grzybowski J., *Dusza i ciało — klasyczny wykład Tomasza z Akwinu i jego antropologiczne konsekwencje*, <https://teologiapolityczna.pl/jacek-grzybowski-tomasz-cialo>.

Piechowiak M., *Wielość godności. O różnych znaczeniach słowa godność*, wykład wygłoszony przez prof. Marka Piechowiaka w ramach cyklu „Zrozumieć godność” w Centrum Badań Zaawansowanych — Człowiek i Społeczeństwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, <http://cbz.amu.edu.pl/seminaria-prof.-marka-piechowiaka-cbz-uam.html>.

The International Pharmaceutical Federation, *FIP Statement of professional standards. Codes of ethics for pharmacists*, <https://www.fip.org/file/1586>.

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, *Program studiów farmacja*, <https://www.wf.cm.umk.pl/panel/wp-content/uploads/Farmacja-20192020.pdf>.

World Health Organization, *Emergency Contraception*, 9 listopada 2021 roku, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/emergency-contraception>.